

Onverdoofd slachten

Dierenwelzijnargumenten tegen en godsdienstige argumenten voor deze slachtmethode

Janine Janssen

Welke argumenten op basis van dierenwelzijn en godsdienst tegen en voor de praktijk van het onverdoofd slachten zijn naar aanleiding van het parlementaire debat en ontleend aan de literatuur naar voren gebracht? Welke redenen voeren critici uit de hoek van dierenwelzijn aan tegen deze vorm van slacht en op welke gronden beroepen gelovigen zich voor behoud van het onverdoofd slachten? Voordat aan de beantwoording van deze vragen wordt toegekomen, wordt eerst aandacht besteed aan wat ritueel slachten concreet betekent voor joden en moslims en welke plek de onverdoofde slacht binnen deze rituele context inneemt. Daarbij wordt ook stilgestaan bij de vraag hoe vaak de onverdoofde slacht in Nederland eigenlijk plaatsvindt. In de tweede paragraaf wordt vervolgens aandacht besteed aan argumenten op het terrein van dierenwelzijn contra het onverdoofd slachten en het beroep op godsdienstvrijheid om de onverdoofde slacht als essentieel onderdeel van de rituele slacht te behouden. Tot slot wordt een kort pleidooi gehouden voor het in stand houden van een dialoog tussen voorvechters van dierenwelzijn en gelovigen.

Volgens de in de Europese Unie vastgelegde Richtlijnen 93/119/EC en 109/2009/EC dient bij het slachten of doden van productiedieren¹ elke vermijdbare pijn, opwinding of lijden te worden voorkomen. Om die reden worden dieren voor de slacht bedwelmd. Richtlijn 109/2009 staat het lidstaten echter toe om uitzonderingen te maken op basis van godsdienstige overwegingen. In Nederland is het joden en moslims toegestaan om op basis van artikel 44 van de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren in dat kader onverdoofd te slachten. Deze manier van slachten is een onderdeel van wat ook wel de rituele slacht wordt genoemd. In 2008 diende de Partij voor de Dieren (PvdD) echter een wetsvoorstel in om een einde te maken aan de praktijk van het onverdoofd slachten.² In 2011 stemde een meerderheid van de Tweede Kamer voor dit verbod. De Partij voor de Vrijheid (PVV) hield zelfs een pleidooi om ook de import van vlees dat is verkregen door onverdoofd slachten te verbieden. Het Christen-Democratisch Appèl (CDA), de

- 1 Dat zijn dieren die mensen houden omwille van de producten die deze dieren leveren: bijv. melk, vlees of de vacht. Zie: www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/dieren/dierenwelzijn/productiedieren.
- 2 *Kamerstukken II* 2007/08, 31571. Technisch gezien ging het wetsvoorstel niet om een verbod van de onverdoofde slacht. Dat was aanvankelijk wel zo in het wetsvoorstel, maar via een amendement van leden van D66, PvdA, VVD en GroenLinks (*Kamerstukken II* 2010/11, 31571, 19) is er een clausule opgenomen die regelt dat de slachtmethode waarvoor ontheffing wordt gevraagd wel is toegestaan, mits aangetoond kan worden dat het dierenwelzijn niet meer wordt aangetast dan bij de reguliere slacht met voorafgaande bedwelming het geval is.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) en de ChristenUnie (CU) stemden tegen dit slachtverbod, omdat zij meenden dat door een verbod de vrijheid van godsdienst zoals vastgelegd in artikel 6 van de Grondwet in het gedrang zou komen. Vertegenwoordigers van joodse en islamitische organisaties waren eveneens gekant tegen dit wetsvoorstel. In 2012 werd het voorstel door de Eerste Kamer verworpen.

Wat is ritueel slachten?

Spijswetten en slachtmethoden

De term 'ritueel slachten' betekent dat dieren in een rituele context worden geslacht. Het kan gaan om een dierenoffer om het lot of een god of goden gunstig te stemmen. Het vlees van de geofferde dieren kan echter ook voor menselijke consumptie bestemd zijn. Daarover gaat het in deze bijdrage als gerefereerd wordt aan de rituele slacht. Bekend zijn het door respectievelijk joden en moslims gepraktiseerde *kosjer* en *halal* slachten. Opvattingen over hoe geslacht dient te worden, maken deel uit van oude spijswetten.³ Deze voorschriften reguleren namelijk niet alleen wat joden⁴ en moslims⁵ mogen eten, maar ook hoe dat eten bereid moet worden.⁶

Onverdoofd slachten als centraal uitgangspunt

Hoewel in het wetsvoorstel van de PvdD niet wordt gesproken over een verbod op de rituele slacht, maar over het verbieden van de onbedwelmde slacht, heeft in de optiek van veel gelovigen het verbieden van onbedwelmde slacht in feite het verbod van de rituele slacht tot gevolg. Hoe komt dat? In de joodse regels wordt het slachten van zoogdieren en vogels *sjechita* genoemd, en moslims noemen de slacht *dhabiha*. Centraal uitgangspunt bij deze vormen van slachten is dat een dier

- 3 Er worden ook nieuwe spijswetten geformuleerd. Een aantal jaren geleden deed Louise Fresco een voorzet om tot een nieuw coherent stelsel van gedragsregels voor individuen, overheden, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties te komen om voedsel centraal te stellen in een duurzame en rechtvaardige samenleving. Zie: L.O. Fresco, *Nieuwe spijswetten. Over voedsel en verantwoordelijkheid*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2006.
- 4 Landdieren met gespletten hoeven en die herkauwen zijn geoorloofd. In de Thora worden soorten vogels en andere vliegende dieren genoemd die niet geoorloofd zijn. Waterdieren mogen gegeten worden, mits ze zichtbare vinnen én schubben hebben zolang ze zich in het water bevinden. Zie: www.nik.nl/kosjer-wat-is-het/.
- 5 Voor moslims is vis over het algemeen halal. Landdieren zonder stromend bloed zijn verboden. Van de gedomesticeerde soorten zijn runderen, paarden en vogels toegestaan. Van alle in het wild levende dieren zijn soorten met slag tanden en vogels met klauwen verboden. Zie: 'A.'Azzam, *The Ruling on Meat Slaughtered in the West*, 1981 en Y. Qardawi, *Halal en haram. Wat toegestaan en verboden is in islam. Deel 1*, Delft: Uitgeverij Noer al-ilm 1984.
- 6 Zie voor meer achtergrondinformatie over de motieven en rationale achter culturele codes met betrekking tot voedsel taboes en spijswetten: M. Douglas, *Purity and Danger: an Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Londen: Routledge 1966; M. Harris, *Cows, Pigs, Wars and Witches. The Riddles of Culture*, New York: Vintage Books 1974; M. Harris, *Good to eat. Riddles of Food and Culture*, Illinois: Longrove 1985; W. Houston, *Purity and Monotheism. Clean and Unclean Animals in Biblical Law*, Sheffield: JSOT Press 1993; B. Hobrink, *Moderne wetenschap in de Bijbel*, Hoornaar: Gideon 2005.

Janine Janssen

bij bewustzijn moet zijn op het moment dat de hals wordt doorgesneden. Dat betekent dat vooraf verdoven niet is toegestaan. Er zijn alternatieven, zoals het verdoven na het toebrengen van de halssnede of toepassing van het ‘omkeerbare bedwelmen’ (*reversible stunning*). Een dier wordt dan door een elektroshock zodanig buiten bewustzijn gebracht dat het in principe wel weer bij kan komen. Door de toepassing van deze verdovingstechniek voordat de halssnede wordt toegepast, wordt aan de eis van de rituele slacht tegemoetgekomen dat het dier volledig intact is op het moment dat het door verbloeding sterft.⁷ Probleem is echter dat dergelijke alternatieven niet door alle gelovigen worden geaccepteerd. Sommige islamitische autoriteiten in het buitenland⁸ staan wel open voor toepassing van het omkeerbare bedwelmen, maar in Nederland heeft het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO) zich namens tal van organisaties met islamitische signatuur tegen deze vorm van bedwelming uitgesproken.⁹ Verder geeft het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK) aan dat deze vorm van slachten in het jodendom niet is toegestaan.¹⁰ Binnen verschillende geloofsgemeenschappen is verder variatie waarneembaar in de wijze waarop de slacht ten uitvoer wordt gebracht. Onderscheid wordt onder meer gemaakt in de manier waarop dieren worden gefixeerd voor de slacht, het gebruik van het soort mes en de manier waarop de halssnede wordt aangebracht.¹¹ Het NIK heeft overigens benadrukt dat de verschillen tussen koosjer en halal slachten groter zijn dan in de memorie van toelichting bij het wetsvoorstel van de PvdD werd gesuggereerd. In dit verband heeft het NIK onder andere gewezen op het opleidingsniveau en de vakbekwaamheid van joodse slachters, het toezicht door godsdienstige autoriteiten op de slacht en de verankering van het dierenwelzijn in de joodse wet- en regelgeving.¹²

Frequentie

De Nederlandse bevolking telt ongeveer 17 miljoen zielen, onder wie circa 850.000 moslims, merendeels van Turkse en Marokkaanse afkomst¹³, en 50.000 joden. In 2009 is onderzoek gedaan naar de demografische situatie van Nederlandse joden en hun binding met het jodendom. De onderzoekers definiëren ‘joden’ als mensen met ten minste een joodse moeder – joods volgens de

7 In dit verband wordt Nieuw-Zeeland vaak als voorbeeld genoemd. Zie voor een beschrijving van de procedure aldaar: H. Pleiter, ‘Elektrobetaubung vor der rituellen Schlachtung von Rindern und Schafe in Neuseeland’, in: J. Luy e.a. (red.), *Tierschutz bei der rituellen Schlachtung*, Gießen: Verlag der DVG Service GmbH 2005.

8 Vaak wordt Nieuw-Zeeland genoemd, waar deze methode bij schapen wordt toegepast, waarvan het vlees wordt geëxporteerd naar het Midden-Oosten. Zie bijv: www.dierencoalitie.nl/?page_id=241.

9 Het opstellen van het Position Paper van het CMO heeft onder de verantwoordelijkheid van een groot aantal islamitische organisaties plaatsgevonden. Zie voor de tekst: www.republiekallochtonie.nl/userfiles/files/Final%20Position%20Paper%20kopie.pdf.

10 www.nik.nl/wp-content/uploads/2011/03/Factsheet-Joods-religieus-slachten-maart-20111.pdf.

11 KNMvD, *Standpunt KNMvD over het onbedwelmd slachten van dieren*, 2010.

12 NIK 2011.

13 www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2007/2007-2278-wm.htm.

joodse wet – en mensen met alleen een joodse vader (vaderjoden). Volgens deze (niet onomstreden) definitie wonen er op dit moment 52.560 joden in Nederland. Slechts 16% is lid van een kerkgenootschap. De meerderheid gelooft niet in god.¹⁴ Voor binnenlands gebruik en voor de export worden jaarlijks miljoenen dieren geslacht: in 2006 ongeveer 2 miljoen runderen, 14 miljoen varkens, 710.000 schapen en meer dan 400 miljoen kippen, kalkoenen en ander pluimvee.¹⁵ In vergelijking met deze aantallen werden relatief weinig dieren onverdoofd geslacht. Volgens de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde (KNMvD) werd in 2006 toestemming gegeven om circa 125.000 runderen, 850.000 schapen en geiten, 1.170.000 stuks pluimvee, 25.600 konijnen, 2000 duiven en 500 eenden onverdoofd te slachten.¹⁶ Het werkelijke aantal onverdoofd geslachte dieren zou lager liggen, maar exacte cijfers zijn niet beschikbaar. De PvdD sprak over 2 miljoen onverdoofd geslachte dieren. Toenmalig staatssecretaris Henk Bleker van het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie had het over op zijn minst 370.000 maar niet meer dan 1.100.000 dieren. Dit laatste cijfer heeft betrekking op het aantal dieren dat geslacht is in een abattoir dat toestemming heeft om onverdoofd te slachten.¹⁷ Het NIK kwam met de volgende cijfers. Bij minder dan 1‰ van alle in Nederland geslachte dieren gebeurt dit volgens de joodse ritens. In totaal worden 1000 tot 2000 dieren jaarlijks volgens de joodse regels geslacht.¹⁸ In 2011 vroeg Ronnie Eisenmann, voorzitter van de Joodse Gemeenschap Amsterdam, zich af waarom we ons met zijn allen niet meer zorgen maken om de grote aantallen dieren die met verdooving geslacht worden. Hoe zit het dan met hun welzijn? Eisenmann ontving bijval uit islamitische hoek.¹⁹ Volgens de PvdD en de KNMvD is het aanbod van ritueel geslacht vlees op de Nederlandse markt overigens groter dan de vraag. Aangezien het niet verplicht is om op een etiket aan te geven dat het vlees verkregen is via deze specifieke vorm van slacht, kan het als ‘regulier’ vlees op de markt worden gebracht zonder dat de consument dit weet.²⁰

Argumenten tegen en voor de onverdoofde slacht

Dierenwelzijn

Met name de KNMvD ziet bij de onbedwelmde slacht het dierenwelzijn op verschillende punten in gevaar komen: '[h]et uitselcteren, verplaatsen en fixeren,

14 www.cbs.nl/NR/rdonlyres/34B00D52-18DB-4AA3-AEF7-C62573343846/0/2010k4b15pub.pdf.

15 <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=7123SLAC&LA=NL>.

16 KNMvD 2010.

17 In 2010 startte de Nederlandse Voedsel en Waren Autoriteit een registratie voor onverdoofd slachten. Bron: http://publiek.nl/debat/bedwelming_bij_ritueel_slachten_13-04-2011/7.

18 NIK 2011.

19 www.trouw.nl/tr/nl/4500/Politiek/article/detail/2445830/2011/06/16/Joodse-Gemeente-Wij-zijn-geen-barbaren.dhtml.

20 In de Nederlandse taal kunnen joodse consumenten o.m. op de site van het NIK informatie vinden over het aanbod en de certificering van koosjere producten en op sites als www.kosherholand.nl, en moslims vinden informatie bij het CMO en o.a. op de volgende sites: www.halalpolitie.nl en www.halalcorrect.com.

neemt bij onbedwelmd slachten over het algemeen meer tijd in beslag dan bij een regulier slachtproces. In de meeste gevallen zijn verregaande maatregelen nodig om het dier te fixeren. Runderen worden voorafgaand aan het toebrengen van de halssnede met behulp van een kantelapparaat in zij- of rugligging gebracht. Schapen en geiten worden in een speciale *restrainer* of op een *burrie* op de rug liggend vastgehouden. Dit leidt tot additionele stress bij de toch al angstige dieren. Tijdens dit proces is de kans op complicaties en fouten groot. (...) Problemen door het verzet van het dier bij de fixatie kunnen bij het onbedwelmd slachten de periode tot het intreden van het bewustzijnsverlies sterk verlengen.²¹

De KNMvD stelt verder dat na het toebrengen van de halssnede het bewustzijnsverlies niet onmiddellijk optreedt. Per diersoort varieert die periode. Ook speelt de wijze van het aanbrengen van de halssnede en de manier van verbloeden een rol. Bij runderen en schapen zou het twee minuten kunnen duren voordat de dieren het bewustzijn verliezen. Bij de toepassing van de halssnede bij runderen wordt de *arteria vertebralis* (een bloedvat dat een deel van de bloedvoorziening naar de hersenen verzorgt) niet doorgesneden, waardoor het bewustzijnsverlies langer op zich laat wachten dan bij andere soorten het geval is. Tijdens de periode dat een dier bij bewustzijn is, stelt de KNMvD, kan er sprake zijn van onnodig lijden vanwege onder andere: de halssnede, waarbij verschillende van zenuwweefsel voorziene weefsels worden doorkliefd; de mogelijkheid tot het inademen van bloed en bij herkauwers ook de pensinhoud; het manipuleren van wondranden om het uitbloeden te versnellen; ademnood die kan optreden door zenuwbeschadiging van de *nervus vagus* en de *nervus phrenicus*, met onder meer het ontbreken van een hoestreflex als gevolg; en de mogelijkheid van stress als gevolg van een plotselinge bloeddrukdaling.²²

In een reactie op deze standpunten van de dierenartsen is het NIK met stevige kritiek gekomen. Aan de ene kant heeft dat commentaar te maken met het wetenschappelijke gehalte van de uitspraken over dierenwelzijn en de onverdoofde slacht. Het NIK geeft aan dat er onderzoekers zijn die de *sjechita* juist roemen als een 'humane' methode. Hoewel de KNMvD die auteurs ook aanhaalt, wordt dit aspect niet benoemd.²³ Verder reageert het NIK op de kritiekpunten met betrekking tot dierenwelzijn zoals geformuleerd door de KNMvD.²⁴ Het NIK wijst erop dat het selecteren, verplaatsen en fixeren bij onbedwelmd slachten hetzelfde is als bij de reguliere slacht. Verder heeft het NIK moeite met formuleringen in de stijl

21 KNMvD 2010.

22 KNMvD 2010.

23 Zowel de KNMvD als het NIK citeren een tekst van Rosen (uit het *Veterinary Record* van 12 juni 2004: p. 759-765), maar komen tot een andere interpretatie. Verder verwijzen beide instellingen op verschillende wijzen naar rapporten van de Animal Sciences Group van het University and Research centre (UR).

24 Aan de opvattingen van de KNMvD besteedt het NIK aandacht omdat '[i]ndiener [van het wetsvoorstel om het onverdoofde slachten te verbieden] legt in de Memorie van Toelichting onevenredig veel nadruk op de eenzijdige verklaring uit 2008 van de (...) KNMvD' (NIK 2011).

van 'zeer waarschijnlijk', 'onnodig' en 'mogelijkheid'. Dit wordt geïnterpreteerd als niet geobjectiveerde standpunten en ongefundeerde waardeoordelen.²⁵

In 2011 heeft de voorzieningenrechter vorderingen van het NIK tegen het Wageningen University & Research Centre (Wageningen UR) c.s. afgewezen. Het NIK stelde dat twee rapporten van Wageningen UR en een standpunt van de KNMvD onvoldoende wetenschappelijk zijn onderbouwd en dat daarin ten onrechte conclusies en aanbevelingen zijn gedaan zonder voldoende wetenschappelijke basis. Daarnaast werd de wetenschappelijke onafhankelijkheid van de rapporten van Wageningen UR ter discussie gesteld.²⁶ Het CMO heeft eveneens zijn twijfels over de presentatie van de wetenschappelijke feiten uitgesproken in het debat.²⁷

Aan de andere kant beroept het NIK zich erop dat de geloofsregels niet ten koste van dierenwelzijn gaan. Sterker nog, het dierenwelzijn moet er niet aan geloven, geloofsregels spelen juist een belangrijke rol bij het garanderen van dierenwelzijn. Zo wijst het NIK erop dat het jodendom ver strekkende regels ten behoeve van dierenwelzijn kent, die in de joodse wetgeving zijn verankerd, maar die door degenen die zich inzetten voor dierenwelzijn blijkbaar niet worden herkend of benoemd. Zo worden genoemd: de verplichting om dieren te laten rusten op de sabbat (Exodus XX:10); het verbod om een os en een ezel vanwege hun ongelijke krachten samen te spannen bij het ploegen (Deuteronomium XXII:10); het gebod om een moedervogel weg te sturen voordat eieren uit het nest worden gehaald (Deuteronomium XXII:6); het verbod om een os een muilband om te doen als hij dorst heeft (Deuteronomium XXV:4); de verplichting om dieren (ten minste) de eerste zeven dagen van hun leven niet bij hun moeder weg te halen (Leviticus XXII:27); het verbod om bij groot- en kleinvee de moeder en haar jong op dezelfde dag te slachten (Leviticus XXII:28); de verplichting om een dier van een vriend of een vijand, dat onder zijn last dreigt te bezwijken, te ontlasten (Exodus XXIII:5, Deuteronomium XXII:4); en de verplichting om eerst de dieren van voedsel te voorzien alvorens zelf aan tafel te gaan (Deuteronomium XI:15).²⁸

Het CMO heeft aangegeven dat bij het beoordelen of vlees halal is, ook specifiek de omstandigheden waaronder een dier gefokt is, de kwaliteit van het voer, onderdak en transport een belangrijke rol spelen. Bovendien is het dierenwelzijn ook in het algemeen in de islamitische geloofsregels ingebed: "Tevens is een respectvolle omgang met dieren een belangrijk onderwerp. Alle leven – van mens en dier – is heilig en verdient bescherming. Het onnodig toebrengen van fysiek of

25 Ook reageert het NIK kritisch op de volgende rapporten: A. Kijlstra & E. Lambooi, *Ritueel slachten en het welzijn van dieren; een literatuurstudie*, Lelystad: Animal Sciences Group 2008 en E. Lambooi, J.T.N. van der Werf, H.H.M. Reimert & V.A. Hindle, *On Restraining Neck Cutting or Stunning and Neck Cutting in Pink Veal Calves*, Lelystad: Wageningen UR Livestock Research 2010.

26 www.rechtspraak.nl/Organisatie/Rechtbanken/Gelderland/Nieuws/Pages/Uitspraakrapporten-ritueelslachten.aspx.

27 www.republiekallochtonie.nl/userfiles/files/Final%20Position%20Paper%20kopie.pdf.

28 NIK 2011. Voor een verdere uitleg over achtergronden van dit soort regels zie: O. Keel, *Das Böcklein in der Milch seiner Mutter und Verwandtes*, Universitätsverlag Freiburg Schweiz Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen 1980.

Janine Janssen

emotioneel lijden is verboden. Daaronder begrepen is het doden van dieren voor de sport.²⁹

Intentionele leedtoevoeging uit naam van het geloof?

Een stap verder dan het niet zien of herkennen van inzet voor dierenwelzijn vanuit het geloof is het betichten van joden en moslims³⁰ van opzettelijke wreedheid jegens dieren uit naam van hun geloof. Inmiddels is er van de hand van historici en sociale wetenschappers een omvangrijke literatuur ontstaan waarin onderzocht wordt hoe (voor)oordelen over de (vermeende) intentioneel slechte behandeling van dieren stigmatisering van bepaalde bevolkingsgroepen in de hand werken.³¹ In die literatuur komt regelmatig de discussie in nazi-Duitsland over dierenwelzijn en de rituele slacht aan bod in relatie tot antisemitisme.³² Ook in de in deze bijdrage beschreven Nederlandse discussie werden hiervan voorbeelden gevonden, zoals uit het nu volgende blijkt.

In 2012 dienden de Joodse Gemeenschap Limburg en de Resonansgroep Katholieke Kerk-Jodendom van het bisdom Roermond een klacht in bij het Meldpunt Discriminatie in Maastricht wegens antisemitisme tegen Dion Graus van de PVV. Tijdens een interview op de lokale tv had de politicus gezegd dat joden 'dieren martelen, zogenaamd onder het mom van vrijheid van geloof'.³³ Benoit Wesly, voorzitter van de Joodse Gemeenschap Limburg, zei dat Graus met zijn uitspraak joden en hun geloof intens heeft beledigd en hij voegde daaraan toe: 'Dit herinnert ons aan de Tweede Wereldoorlog. (...) Het regime van Hitler begon met een verbod op ritueel slachten en eindigde met de gaskamers'.³⁴

Door het NIK werd het verband met nazi-Duitsland als volgt geformuleerd: '[d]e sjechita vindt in Nederland al 375 jaar plaats. Gedurende deze eeuwenlange prak-

29 www.republiekallochtonie.nl/userfiles/files/Final%20Position%20Paper%20kopie.pdf.

30 Shadid en Van Koningsveld geven o.a. aan hoe extreem rechtse activisten de door moslims gepraktiseerde slacht gebruikt hebben om de vermeende barbaarse natuur van deze groep aan de kaak te stellen, zie: W. Shadid & P.S. Van Koningsveld, *De mythe van het islamitische gevaar. Hindernissen bij integratie*, Kampen: Kok Pharos 1995.

31 Parallel aan deze tekst heeft de auteur van deze bijdrage ook gewerkt aan een bijdrage voor een nog te verschijnen bundel: T. Spapens, R. White & M. Kluin (red.), *Environmental Crime and its Victims: Perspectives within Green Criminology*, Farnham: Ashgate, 2014. Hoewel beide teksten elkaar hebben beïnvloed, staat in de Engelse de vraag centraal hoe (voor)oordelen over de manier waarop bepaalde groepen mensen met dieren omgaan een rol kunnen spelen bij stigmatisering.

32 A. Arluke & C.R. Sanders, *Regarding animals*, Philadelphia: Temple University Press 1996; B. Sax, *Animals in the Third Reich. Pets, scapegoats, and the Holocaust*, New York: Continuum 2000; K. Davids, "Barbaarse praktijken." Dierenbeschermers tegen ritueel slachten', *Geschiedenis Magazine* 2013, 5, p. 14-27; E. Borgman, "Vlees met de ziel, met het bloed er nog in, mag u niet eten" (Genesis 9:4). Het belang van ritueel slachten als uiting van respect', in: B. Rijpkema & M. van der Zee (red.), *Bij de beesten af! Over dierenrecht en onrecht*, Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker 2013, p. 47-61; www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/27337/lessen-uit-het-verleden-kritiek-op-ritueel-slachten-soms-antisemitisch.html.

33 www.volkskrant.nl/vk/nl/10346/Vertrek-Hero-Brinkman/article/detail/3339829/2012/10/30/Klacht-tegen-PVV-er-Graus-om-antisemitisme.dhtml. De Israëlitische opperrabbin Yona Metzger riep Wilders op om te interveniëren. Zie: www.haaretz.com/jewish-world/jewish-world-news/israel-s-chief-rabbi-warns-dutch-populist-politician-over-kosher-slaughter-ban-1.461722.

34 www.volkskrant.nl/vk/nl/10346/Vertrek-Hero-Brinkman/article/detail/3339829/2012/10/30/Klacht-tegen-PVV-er-Graus-om-antisemitisme.dhtml.

tijk van deze godsdienstuiting is een verbod op de sjechita slechts eenmaal uitgevaardigd: op 31 juli 1940 als de eerste maatregel van de bezetter tegen de Joodse bevolking, daarmee welbewust de kern van deze geloofsgemeenschap rakend. Een feitelijk verbod van de sjechita zou in meerdere opzichten een historische fout zijn.³⁵

Vrijheid van godsdienst

Een ander heikel punt is het thema godsdienstvrijheid. In artikel 6 van de Grondwet en in artikel 9 van het Europees Verdrag voor de rechten van de mens (EVRM) is de vrijheid van godsdienst neergelegd. Het verbod van de onverdoofde slacht wordt door joden en moslims die hun leven hebben ingericht naar de leefregels die hun geloof met zich brengt, als een inbreuk op de godsdienstvrijheid ervaren. De hiervoor beschreven gang van het NIK naar de voorzieningenrechter naar aanleiding van enkele wetenschappelijke rapporten is daar onder andere een uiting van. Zie in dezen ook het eerdergenoemde vonnis van de voorzieningenrechter:

‘De rapporten vormen als zodanig echter niet een inbreuk op het recht van vrijheid van godsdienst van NIK c.s. Wel moet worden geconstateerd dat zij een rol – mogelijk zelfs een grote rol – spelen in het politieke en maatschappelijke debat over een verbod op onverdoofd ritueel slachten. In die zin zouden zij mogelijk wel maar alleen indirect kunnen bijdragen aan een inbreuk op het recht van godsdienstvrijheid. Of een dergelijke inbreuk gerechtvaardigd zou zijn ligt niet ter beoordeling in dit kort geding voor.’³⁶

Hoewel het wetsvoorstel van de PvdD zich niet uitlaat over godsdienstige motieven en zich uitsluitend richt op dierenwelzijn, wordt het specifieke element van godsdienst wel als kenmerkend voor deze vorm van slacht ervaren en derhalve als een ontzegging van het recht om conform de eigen geloofsregels te slachten. Om die reden werd de volgende passage bij het indienen van het wetsvoorstel door de joodse en islamitische betrokkenen als kwetsend ervaren:

‘Zonder op de stoel van de gelovige te hoeven plaatsnemen, kan men wel degelijk deze – in respectvolle dialoog – uitnodigen zich de heden ten dage bekende consequenties te realiseren van het onbedweld slachten en zich te laten overtuigen dat de ook vanuit hun godsdienstige intentie gefundeerde gerichtheid op het dierenwelzijn met zich meebrengt dat ook bij rituele slacht de dieren eerst (reversibel) bedweld dienen te worden. (...) Naarmate meer kennis beschikbaar is die ook relevant kan zijn voor de betekenis die gelovigen hechten aan een verrichting, kan die kennis aan deze gelovigen voorgehouden worden en hen daarmee minder ruimte verschaft worden zich op godsdienstvrijheid te beroepen. Het pertinent blijven staan op de noodzaak

35 NIK 2011.

36 www.rechtspraak.nl/Organisatie/Rechtbanken/Gelderland/Nieuws/Pages/Uitspraakrapporten-ritueelslachten.aspx.

Janine Janssen

van onbedweld slachten, kan daarom niet als een “necessary expression” van godsdienst gezien worden, aangezien er volop alternatieven beschikbaar zijn die naar huidig inzicht dierenwelzijnbevorderend zijn en bovendien stroken met de diervriendelijke intentie achter de rite.³⁷

Door het Europese Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) is tot op heden slechts eenmaal getoetst of het verbieden van de rituele slacht in strijd is met artikel 9 EVRM.³⁸ In de zaak *Cha'are Shalom Ve Tsedek/France*³⁹ ging het om de weigering van de Franse autoriteiten om een orthodoxe joodse gemeenschap eigen slachthuizen toe te wijzen. Het punt was dat in Frankrijk het recht van joden en moslims om onverdoofd te slachten weliswaar werd erkend, maar dat de desbetreffende groep strengere eisen⁴⁰ stelde aan de slacht dan de joodse organisatie waaraan de overheid de vergunningen voor deze slachtmethode had gegund. Volgens het EHRM viel deze zaak onder de reikwijdte van het EVRM. Op de vraag of de weigering van de Franse overheid om toestemming te geven voor deze specifieke vorm van slacht als een beperking van de vrijheid van godsdienst diende te worden opgevat, kwam het EHRM met het antwoord dat dat alleen het geval zou zijn als deze gelovigen niet meer vlees zouden kunnen consumeren dat conform hun ritus zou zijn geslacht. Er bestond echter de mogelijkheid om dit vlees uit België te importeren. Het NIK stelde dat daaruit niet afgeleid kan worden dat het bij godsdienstvrijheid vooral gaat om het recht om ritueel geslacht vlees te kunnen consumeren en in mindere mate om de mogelijkheid om onverdoofd te slachten conform de ritus. Consumptie en slacht hangen uiteraard met elkaar samen.⁴¹ Op basis van de zaak *Cha'are Shalom Ve Tsedek/France* heeft het CMO er in een Position Paper⁴² op gewezen dat de gedachte dat in Nederland import zou kunnen voorzien in halal en koosjer vlees, niet grondrechtelijk en hypocriet is. In het hiervoor beschreven Franse geval ging het er immers niet om de hele rituele slacht te verbieden; de vraag was of een tweede joodse instantie een vergunning zou krijgen. Verder acht het CMO het hypocriet om enerzijds te pleiten voor een algeheel verbod op de onverdoofde slacht vanwege dierenwelzijn, en anderzijds wel import toe te staan, alsof daarbij het dierenwelzijn dan niet in het geding zou zijn. Islamitische en joodse consumenten in Nederland hebben er volgens het CMO bovendien alle belang bij dat in Nederland op verantwoorde wijze volgens de verschillende geloofsopvattingen wordt geslacht, waarbij ook toezicht wordt gehouden op het dierenwelzijn. Bij geïmporteerd vlees heeft de Nederlandse consument daarnaast wellicht minder zicht op de kwaliteit in het algemeen en aspecten van dierenwelzijn in het bijzonder, aldus het CMO.

37 NIK 2011.

38 C.M. Zoethout, ‘Ritual Slaughter and the Freedom of Religion: Some reflections on a Stunning Matter’, *Human Rights Quarterly* 2013, 3, p. 651-672.

39 *Cha'are Shalom Ve Tsedek/France*, App. nr. 27417/95, 2000–VII Eur. Ct. H.R.

40 In dit geval ging het om ‘glatt slachten’, een strengere vorm binnen de koosjere slacht.

41 NIK 2011.

42 CMO, *Position Paper. Bescherming van dierenwelzijn vergt geen inbreuk op de vrijheid van godsdienst!*, (geen plaats en datum, o.a. vindbaar op: www.republiekallochtonie.nl/userfiles/files/Final%20Position%20Paper%20kopie.pdf).

Verhouding tussen mens en dier

In deze paragraaf gaat het om de relatie tussen de thema's dierenwelzijn en de vrijheid van godsdienst die in het debat over de onverdoofde slacht tegen elkaar aanschuren. Om de tot nu toe geschetste standpunten te kunnen plaatsen is het belangrijk aandacht te besteden aan achterliggende ideeën. Achter de grote thema's dierenwelzijn en vrijheid van godsdienst gaat namelijk een fundamenteel verschil in uitgangspunten schuil, daar waar het de relatie tussen mensen en dieren betreft. Zonder in al te grove generalisaties te willen vervallen, kan worden gesteld dat in kringen die het dierenwelzijn propageren aan dieren doorgaans een andere status wordt toegekend dan in godsdienstige kring. Aan het ene eind van dat continuüm bevinden zich opvattingen waarin mensen als dieren onder de dieren worden gezien en waarin alle dieren gelijk zijn.⁴³ Aan de andere kant zijn er opvattingen waarin de menselijke soort als het ware een status aparte bekleedt en dieren op meer instrumentele wijze ter beschikking van de mens staan. Dat wil uiteraard niet zeggen dat mensen daarmee een vrijbrief is gegeven om geheel naar eigen inzicht en uitsluitend lettend op eigen belangen met andere schepsels om te gaan.⁴⁴ Zoals in het voorafgaande al is benoemd, kennen zowel joden als moslims godsdienstige voorschriften die het welzijn van dieren reguleren.

In het debat over de slacht blijkt inderdaad dat partijen de vraag hoe de mens zich tot dieren verhoudt, verschillend beantwoorden. Een aantal gelovigen heeft het voorstel om de onverdoofde slacht te verbieden opgevat als het geven van een onterechte voorkeur aan de rechten van dieren boven die van mensen.⁴⁵ Verder heeft het NIK erop gewezen dat dieren geen rechtssubjecten zijn, maar (bijzondere) objecten van het recht, en heeft het daarnaast de PvdD inconsequentheid verweten: 'Als het dier gelijk staat aan de mens, heeft de mens niet het recht het dier te houden, laat staan voor consumptie te doden; op welke wijze dan ook! Alleen al daarom kan het PvdD-wetsvoorstel niet gesteund worden.'⁴⁶

Er is overigens niet alleen verschil van opvatting over de vraag hoe mensen zich tot dieren verhouden. Mensen blijken namelijk niet over alle dieren hetzelfde te denken. Niet alleen uit internationaal⁴⁷ maar ook uit Nederlands⁴⁸ onderzoek

43 In de literatuur over mens-dierrelaties wordt dit ook wel non-speciesisme genoemd, dat wil zeggen dat de species mens niet als het belangrijkste of als ijkpunt wordt beschouwd aan de hand waarvan andere soorten worden beoordeeld. Zie voor een uitwerking van dit concept: G. Cazaux, *Anthropocentrism and speciesism regarding animals other than human animals in contemporary criminology. Analysing the concept 'animal abuse in criminological science and Belgian legislation regarding the protection and welfare of animals*, Gent: University of Gent, Faculty of Law 2001/2002 en J. Janssen, 'Over mensen en andere dieren in de criminologie', *Justitiële Verkenningen*, 2012/2, p. 29-38.

44 Denk in dit verband bijv. aan de term 'rentmeesterschap', waarbij mensen ten opzichte van God of toekomstige generaties verantwoordelijk worden geacht om zorg te dragen voor planten en dieren. Zie: J.H. Seamer, 'Human stewardship and animal welfare', *Applied Animal Behaviour Science* 1998, 1, p. 201-205.

45 Zoethout 2013.

46 NIK 2011.

47 H. Herzog, *Some we love, some we hate, some we eat. Why it's so hard to think straight about animals*, New York: HarperCollins Publishers 2010.

48 K. Davids, *Dieren en Nederlanders. Zeven eeuwen lief en leed*, Utrecht: Matrijs 1989.

Janine Janssen

blijkt dat er weliswaar steeds meer aandacht voor facetten van dierenwelzijn komt, maar dat de houding van mensen ten opzichte van dieren op zijn zachtst gezegd ambivalent is. Aan de ene kant wordt intensief gebruikgemaakt van dieren: zo worden in de moderne landbouw op grote schaal dieren gehouden voor menselijke consumptie, en hebben huisdieren zich inmiddels de status van gezinslid weten te verwerven. Ook met betrekking tot de onverdoofde slacht zijn er kritische opmerkingen gemaakt over verschillen in behandelwijze van verschillende soorten dieren. Zo is in dit verband onder meer de vraag gesteld – zoals hiervoor al werd aangegeven bij de bespreking van de frequentie van het onverdoofd slachten in Nederland – waarom veel aandacht wordt besteed aan de discussie over dierenwelzijn met betrekking tot de onverdoofde slacht, en niet aan het enorm grote aantal dieren dat sowieso – al dan niet verdoofd – geslacht wordt. Kamerlid Ormel van het CDA vroeg zich verder af wat het zou betekenen als de regering tot de conclusie zou komen dat elke vorm van het onverdoofd doden van dieren meer lijden tot gevolg zou hebben. Wat zou dat bijvoorbeeld voor consequenties hebben voor dieren die in het kader van (sport)vissen en de jacht onverdoofd gedood worden?⁴⁹

Een voorbeeld: het convenant

Hiervoor is uitgelegd hoe voor- en tegenstanders van de onverdoofde slacht verschillende argumenten gebruiken die te maken hebben met opvattingen over dierenwelzijn en godsdienstvrijheid. Om een indruk te geven van hoe die argumenten in de praktijk in stelling worden gebracht, wordt als voorbeeld een korte schets gegeven van een discussie die tussen gelovigen en voorvechters van dierenwelzijn ontstond nadat in 2012 het wetsvoorstel van de PvdD door de senaat was verworpen. In datzelfde jaar kwam staatssecretaris Bleker namelijk met een convenant dat joden en moslims in staat zou stellen het rituele slachten te continueren, maar met inachtneming van maatregelen om het lijden van dieren te voorkomen. Zo zou er een dierenarts aanwezig moeten zijn tijdens het slachten; een dier zou binnen 40 seconden moeten sterven anders zou de dierenarts moeten ingrijpen en het dier moeten doden; dieren zouden voor de slacht onderzocht moeten worden en een dier zou voor de slacht afgewezen kunnen worden vanwege het gewicht en de omvang van de nek. Een comité van wetenschappers zou moeten toezien op de naleving van dit protocol.⁵⁰

Maar ook deze poging tot compromis stuitte op de nodige kritiek. Thieme van de PvdD vond dit convenant geen acceptabel alternatief voor het voorstel op een algeheel verbod van de rituele slacht.⁵¹ De KNMvD betreurde het dat godsdienstige organisaties niet openstonden voor betere alternatieven voor de rituele slacht zoals de in een vorige paragraaf genoemde omkeerbare bedwelming of

49 http://publitielk.nl/debat/bedwelming_bij_ritueel_slachten_13-04-2011/7.

50 www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/convenanten/2012/06/05/convenant-onbedwelmd-slachten-volgens-religieuze-riten.html.

51 www.trouw.nl/tr/nl/4500/Politiek/article/detail/3266852/2012/06/06/Alleen-Thieme-niet-blij-met-convenant-ritueel-slachten.dhtml.

bedwelming direct na de halssnede.⁵² Verder gaf de formering van het wetenschappelijk comité problemen. De al eerder genoemde Eisenmann verklaarde dat voor de joodse gemeenschap Ludo Hellebrekers onacceptabel is als voorzitter van die commissie van wetenschappers. Hellebrekers had zich als voorzitter van de KNMvD meerdere malen uitgesproken dat zijns inziens het debat over ritueel slachten over dierenwelzijn gaat en niet over vrijheid van godsdienst of over de interpretatie van godsdienstige wetten of voorschriften.⁵³ Een ander punt van discussie was dat de positie van de dierenarts die de slacht volgens het convenant bij moet wonen, prominenter zou worden. Komt een ambtenaar dan niet boven de slachter te staan? Met name uit joodse hoek werd hier bezwaar tegen geuit.

Slot

Het door de PvdD ingediende wetsvoorstel was niet bedoeld als een verbod van de rituele slacht, maar door gelovigen is het voorstel om de onbedwelmdde slacht onmogelijk te maken wel ervaren als het verbieden van de essentie van de rituele slacht en derhalve toch als een verbod van die specifieke slachtmethode opgevat. Het voorstel is dan ook ervaren als een inperking van de vrijheid van godsdienst. Het initiatief om de onverdoofde slacht aan banden te leggen, was echter ingegeven door een streven naar verbetering van dierenwelzijn. In reactie daarop hebben zowel joden als moslims benadrukt dat door hun geloofsregels het dierenwelzijn er juist niet aan hoeft te geloven: er wordt wel terdege rekening gehouden met verschillende facetten van dierenwelzijn.

Uit het voorgaande blijkt dus dat de hamvraag hoe het nastreven van dierenwelzijn zich verhoudt tot het in vrijheid kunnen leven naar godsdienstige regels, zich niet eenduidig laat beantwoorden. Ook een beroep op onderzoek heeft vertegenwoordigers van verschillende standpunten niet dichter bij elkaar gebracht: zowel door ijverars voor het dierenwelzijn als door gelovigen is een beroep gedaan op de wetenschap om tot uitspraken te komen over de consequenties van de onbedwelmdde slacht voor het welzijn van het dier. In dat debat is echter nog niet het laatste woord gezegd: cijfers en resultaten uit onderzoek worden door de verschillende betrokken partijen anders geïnterpreteerd. Het ligt dan ook niet in de lijn der verwachting dat op korte termijn deelnemers aan de discussie over de onverdoofde slacht als onderdeel van de rituele slacht dichter bij elkaar zullen komen. Aangezien aandacht voor dierenwelzijn in de Nederlandse samenleving in de loop der jaren steeds prominenter is geworden, is het niet onrealistisch er rekening mee te houden dat ook in de (nabije) toekomst opnieuw vragen over dierenwelzijn in relatie tot de onverdoofde slacht gesteld zullen worden. Om die reden is het dan ook aan te bevelen dat voorvechters van dierenwelzijn en gelovigen zich openstellen voor dialoog met elkaar. Dat is in het belang van mensen en (andere) dieren.

52 www.knmvd.nl/nieuwsberichten/website/2012/juni/convenant-ritueel-slachten-nauwelijks-een-verbetering-voor-dierenwelzijn.

53 www.trouw.nl/tr/nl/4500/Politiek/article/detail/3256155/2012/05/16/Convenant-rituele-slacht-wankelt.dhtml?utm_source=scherm1&utm_medium=button&utm_campaign.